

Сенбек УТЕБЕКОВ

PhD, аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (senbek.utebekov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-3557-6758>

Зульфия МУМИНОВА

ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (zulfiya.muminova@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-1848-5272>

**АБДУРАХМАН ӨЗКЕНДИДІҢ «ҚИССА-И ДАСТАН-И ЧИНГИЗ ХАН ~
ХАЗРЕТ-И МИР ТЕМҮРНИҢ ДАСТАНЫНЫҢ БАЯНЫ» АТТЫ
КІТАБЫНЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ***

Андатпа

Мақалада х. 1228/1813 жылы Түркістан аймағында өмір сүрген Абдурахман Өзкендидің «Қисса-и дастан-и Чингиз хан ~ Хазрет-и Мир Темүрнің дастанының баяны» кітабы лингвистикалық тұрғыдан сараланады. Алдымен Шыңғысхан мен Әмір Темірдің өмірі мен ерліктеріне арналған тарихи-әдеби шығармалар жинақталған «Шыңғыснама» және «Тимурнама» нұсқалары жайында сөз етіліп, бұл нұсқаларға байланысты Түркия, Ресей, Қазақстан, Өзбекстан, Жапония, Татарстан секілді әр түрлі елдерде жарық көрген ғылыми зерттеулерге қысқаша шолу жасалады. Әсіресе, ескерткіштің тілдік ерекшеліктеріне байланысты тұжырымдарға тоқталып, қазірге дейін жарық көрген ғылыми еңбектер жайында мәлімет ұсынылады. Тарихи салыстырмалы және салғастырмалы әдістерді негізге ала отырып, көне, ортағасырлық және қазіргі түркі тілдерінің жазба материалдарына сүйеніледі, сондай-ақ лексикалық, фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктеріне байланысты ғылыми сипаттама жасалады. Соның ішінде, қыпшақ, оғыз және қарлұқ тілдерінің тілдік көрсеткіштерін нақтылап алып, осылардың ішінде қайсысына тән ерекшелік басымдау, сол таразыға салынады. Ескерткіш тілінде кездесетін кейбір диалектілік, яғни түркі тілдерінің ешбірінің әдеби тіл нормасына сай емес, бірақ кейбір жергілікті сөйленістерінде қолданылатын тілдік элементтер де назарға алынады.

Кілт сөздер: Абдурахман Өзкенди, Шыңғыснама, Тимурнама, Фонетикалық ерекшеліктер, Морфологиялық көрсеткіштер

---

* Келген күні: 26 желтоқсан 2022 ж. – Қабылданған күні: 7 наурыз 2023 ж.

Date of Arrival: 26 December 2022 – Date of Acceptance: 7 March 2023

Geliş Tarihi: 26 Aralık 2022 – Kabul Tarihi: 7 Mart 2023

Поступило в редакцию: 26 декабря 2022 г. – Принято в номер: 7 март 2023 г.

Senbek UTEBEKOV

PhD, Senior Lecturer, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan (senbek.utebekov@ayu.edu.kz)

<https://orcid.org/0000-0003-3557-6758>

Zulfiya MUMINOVA

Researcher, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan (zulfiya.muminova@ayu.edu.kz)

<https://orcid.org/0000-0003-1848-5272>

**PHONETICAL AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF THE BOOK
«KISSA- I DASTAN- I GENGHIS KHAN- NARRATION OF THE DASTAN
KHAZRET-I MIR TEMUR» BY ABDURAKHMAN OZKENDI**

Abstract

The article deals with a linguistic point of view the book "Kissa-i dastans of Genghis Khan ~ Tales of the saga of Hazrat-i Mir Temur", written by Abdurakhman Ozkendi in the Turkestan region in 1228/1813 according to Hijrah calendar. First of all, the variants of "Genghisnama" and "Timurnama" are considered, which contain historical and literary works devoted to the life and exploits of Genghis Khan and Amir Temir, in connection with these variants, a brief overview of scientific studies published in various countries, such as Turkey, Russia, Kazakhstan, Uzbekistan, Japan, Tatarstan and etc. were given. In particular, emphasizing the conclusions related to language features, information about scientific works is offered. Based on historical-comparative and comparative methods, a scientific description of the written materials of ancient, medieval and modern Turkic languages is given, based on lexical, phonetic and morphological peculiarities. Among them, the linguistic indicators of the Kipchak, Oguz and Karluk languages are clarified, and the predominance of characteristic peculiarities is evaluated. In the language of the monument there are some dialect elements that do not correspond to the norms of the literary language of any of the Turkic languages, but are used in the dialects of localities.

Keywords: Abdurakhman Ozkendi, Chingiznama, Timurnama, Phonetic peculiarities, Morphological indicators

Кіріспе

Тарихшылар түркі және монғол халықтарының орта ғасырдағы тарихын, әсіресе Шыңғыс хан мен Ақсақ Темірге қатысты зерттеулерде Плано Карпини (*Ystoria Mongalorum*, 1245–1247), Вильгельм вон Рубрук (*Reise zu den Mongolen*, 1253–1255), Марко Поло (*Саяхатнама*), Мұхаммед ибн Несеви (*Nefsetü'l-maşdü'r*, 1234–1235), Алаеддин Ата Мелик Жувейни (*Târih-i Cihângüşâ*, 1252–1260 ж.), Решидүддин Фазлуллах Хамадани

(Câmi' u't-tevârîh, 1306–1310 ж.), Гиясиддин Али ибн Йезди (Hindistan'ın Gazavatı Ruznamesi, 1399–1403), Низамиддин Шами (Zafer-Nâme, 1404), Шерефеддин Али Йезди (Zafer-Nâme, 1425-1426), Руй Гонзалес де Клавихо (Timur Sarayı'na Seyahat Günlüğü, 1403–1406) секілді Батыс және мұсылман ғалымдарының еңбектері ғана емес «Шыңғыснама» және «Тимурнама» деп жалпы атаулармен аталып жүрген әдеби-тарихи дастандарды, хикаяларды пайдаланып отырады. Бұл үрдісті біз В.В. Бартольд, Л. Гумилев, З.В. Тоған, В. Владимирцов, Р. Маршал, Р. Гроуссет, Г. Женский, К. Сагастер, Л. Гарольд, Б. Спупер, Х. Даван, А.К. Дохссон секілді әйгілі тарихшылардың еңбектерінен де байқауға болады. Осы тұрғыдан алғанда «Шыңғыснама» және «Тимурнама» ескерткіштері тарихи тұрғыдан біршама зерттеліп, өз бағасын алып келе жатыр деуге негіз бар. Шын мәнінде бұл еңбектер тек тарихи дерек көзі ғана емес, бұл шығарманың көркем әдеби туындысы, сондай-ақ түркі тілдерінің орта ғасырдағы тілдік материалдары деп те ұғынуымыз керек. Әрине, бүгінгі күнге «Шыңғыснама» және «Тимурнамалардың» түркі тілдерінің қай бұтағына жататыны жайында В. Бартольд, М. Әуезов, Р. Рахмети Арат (Түркия), И. Миргалиев (Башқұртстан), Н. Абдуразизова (Өзбекстан), А. Инан (Түркия), Т. Гуленсой (Түркия), Б. Шишман (Түркия) секілді ғалымдар өз пікір-көзқарастарын білдірген. Сонымен қоса соңғы жылдары түркиялық ғалым Биалал Южелдің «Cengizname Elyazmalarının Dili Üzerine» (2018) атты мақаласы, Нилуфар Муминованың «Timur-Nâme Eserinde Kullanılan Farsça ve Tajikçe İsimler Varlığı» (2021), Мұстафа Уғурлу мен Құтлұғжон Султанбековтың «Шағатай тілінде жазылған Темірнаманың тілдік ерекшеліктері» (2021) атты мақалаларында және Ержан Өмірбаевтың «Қазақ хандығы кезеңдеріндегі жазба ескерткіштердің лексика-семантикалық және сөзжасамдық ерекшеліктері (XV–XVII ғғ.)» атты монографиясында, Айше Киктің «Zafer-Nâme-i Emir Temür, Muhammed Ali Bin Derviş Ali-yi Buharî (İnceleme-Metin-Dizin)» (2014) атты докторлық диссертацияларында осы «Шыңғыснама» және «Тимурнама» ескерткіштерін лингвистикалық тұрғыдан сараланған. Бұдан бөлек кейбір магистрлік дәреже алу үшін жазылған ғылыми жұмыстар да бар. Сонда да болса аталған еңбектердің тілдік сипатын жан-жақты талдап берген еңбек жоқтың қасы. Оның үстіне қазірге дейін бірнеше нұсқасы табылған бұл еңбектердің біз қолға алып отырған нұсқасының тілі жайында қазірге дейін бір ауыз сөз айтылған емес. Яғни, қазіргі таңда Жанысбек Оразханұлының қолында сақталған (Өзкенди, 2020, б. 6) Абдурахман Өзкендидің «Қисса-и дастан-и Чингиз хан ~ Хазрет-и Мир Темүрнің дастанының баяны» (қысқартылған нұсқасы: ҚДЧ-ХТД) атты кітабы жайында біздің қатысуымызбен Мұхтар Қожа және Зікірия Жандарбек тарапынан 3-4 мақала, 1 монография жарық көрді, бірақ бұл еңбектерде көбіне ескерткіштің тарихи жағы қолға алынып, тілдік ерекшеліктер тыс қалғанын атап өту керек. Осының өзі әрі тарихи, әрі әдеби бұл ескерткішті лингвистикалық тұрғыдан зерттеуді талап етіп отыр деуге толық негіз бар.

Әдебиеттерге шолу

Шыңғыс хан және Ақсақ Темірге байланысты көптеген жыр-дастандар мен хикаялар ғылыми әдебиеттерде жалпылама атаумен «Шыңғыснама» және «Тимурнама» деп аталғанымен, олардың авторлары немесе көшірушілері «Дәфтери Чингизнама», «Дастани несли Чингиз хан», «Тарихи дост Султан», «Хаза қисса-и Чингиз хан», «Қисса-и Чингиз хан», «Дастан-и Чингизхан», «Қара тауарих», «Шежере-и Чингиз хан», «Женгнама», «Эмир Тимур Женгнамасы», «Қысса-и Эмир Тимур», «Қысса-и Тимурнама», «Асар-и дастан-и Эмир Тимур көреген» секілді түрлі атау берген. Олардың арасында мазмұны жағынан өте ұқсас түрлері де, бір-біріне мүлде ұқсамайтын түрлері де бар. Қазіргі таңда «Шыңғыснама» мен «Тимурнаманың» бірнеше нұсқасы тіркелген. Мысалы, түрік ғалым Абдулкадир Инанның 1934 жылы жарық көрген «Destân-ı Nesl-i Çengiz Han Kitabı Hakkında» атты мақаласында «Шыңғыснама» нұсқаларының тізімін жасайды:

А) Полиграфиялық нұсқалары:

¹Халфин тарапынан 1822 жылы Қазанда басылған нұсқасы;

²Жиханшин тарапынан 1882 жылы жарияланған нұсқасы;

³Радловтың (Пробен) қазақ-қырғыз хикаясы деп берген нұсқасы;

⁴Васильев және Балғамбайұлы тарапынан 1907–1908 жылдары Орынборда жарияланған қазақ-қырғызша нұсқасы;

Ә) Париждың Ұлттық кітапханасында сақталған нұсқа;

Б) Берлин Мемлекеттік кітапханасындағы харакетті нұсқасы;

В) Британ музейінің Рику аталатын каталогта сақталған нұсқасы;

Г) А.Рахим және А.Азиздің «Татар әдебиеті тарихы» атты еңбегінде аталатын үш нұсқасы;

Ғ) Катанов және Покровскийдің «Отрывок из одной татар летописи» атты еңбегінде аталған нұсқалар;

¹Алматыда басылған қазақ-қырғыз тілінде жазылған Пантусов нұсқасы;

²Симбирли Бахааддин нұсқасы (İnan, 1998, s. 199).

Бұдан басқа да дереккөздеріне сүйенсек, XVI ғасырда Өтеміш қажы жазған «Шыңғыснаманың» Ташкент және Орынбор қалаларында екі нұсқасы (Бартольд, 1903, стр. 226; Kemalöglü, 2018, s. XVII), Санкт-Петербургтың Шығыстану институтында сақталған 1811–1815 жылдары хатқа түсірілген нұсқасы (Ivanics & Usmanov, 2002, s. 19), Алматыдағы Ғылым Ордасында сақталған 1906 жылы Қазанда басылған тағы бір нұсқасы бар (Шафиғи, 2015: 11 б.).

«Тимурнаманың» да бірнеше нұсқасы бары анықталған. Мысалы:

¹Өзбекстан Ғылым Академиясының Қолжазбалар институтында сақталған Сеййид Мухаммед Хожа ибн Жафер Хожаның «Қисса-и Эмир Тимур» атты нұсқасы және одан бөлек 6537 II, 5738, 7737, 5398/1, 9200/III, 4105/II, 6443 – II, 185-I, 3987, 290 инвентарларда бірнеше нұсқасы сақталған (Arslonov, 2020, s. 9).

²Шехрисабз қаласының тұрғыны Гуламхан Каттахонның жеке кітапханасында сақталған Алааддин Хожа Ташкендидің 1327/1908 жылы жазылған «Тимур женгнамасы» нұсқасы (Равшанов, 1991).

³2005 жылы түркиялық ғалым Үчлер Булдук Қырғызстаннан тапқан 130 парақтық нұсқа (Bulduk, 2009, s. 480).

⁴Түркіменстанның Герат қаласынан табылған 174 беттік «Қисса-и Тимурнама» еңбегі (Şahin, 2017, s. 15).

⁵Алматыдағы Ғылым Ордасының Қолжазбалар бөлімінің 367 инвентарында сақталған 192 беттік «Асар-и дастан-и Эмир Тимур Көреген» деп аталатын нұсқасы (Sultanbekov, 2018, s. 2), (Уғурлу, Сұлтанбек, & Сейфулла, 2021, б. 28).

Алайда осынша нұсқаның ішінде тек «Шыңғыснаманың» Өтеміш қажы, Лондон, Алматы, Санкт-Петербург нұсқалары, ал «Тимурнаманың» Алааддин Хожа Ташкендидің «Тимур Женгнамасы» және Ғылым Ордасының «Асари дастан-и Эмир Тимур Көреген» нұсқалары ғана ғылыми тұрғыда қарастырылған. Өтеміш қажының «Шыңғыснамасының» Ташкент нұсқасының 1992 жылы В.П. Юдин Қазақстанда (Юдин, 1992), 2008 жылы Такуши Кавагуши Жапонияда (Kawaguchi & Nagamine, 2008), 2009 жылы Илияс Кемалоғлу Түркияда (Kemaloğlu, 2018), 2019 жылы И.М. Миргалиев Қазанда (Миргалеев & Сайфетдинова, 2017) факсимилесімен бірге транскрипциясын жариялады. Орынбор нұсқасының транскрипциясына Түркиялық ғалым М. Кафалы 2008 жылы жарық көрген «Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi» (Kafalı, 2009) атты еңбегінде орын берді. Негізінде жоғарыда атап өтілген Билал Южелдің «Cengizname Elyazmalarının Dili Üzerine» (Yücel, 2018), Нилуфар Муминованың «Temurnoma Asarida Qullangan Fors – Tojikça İsm̄lar Qatlamı» (Muminova, 2021) атты мақалалары, Ержан Өмірбаевтың «Қазақ хандығы кезеңдеріндегі жазба ескерткіштердің лексика-семантикалық және сөзжасамдық ерекшеліктері (XV–XVII ғғ.)» атты монографиясы (Өмірбаев, 2020) осы Өтеміш қажы нұсқасын негізге алады. «Шыңғыснаманың» Лондон нұсқасының транскрипциясын 2009 жылы Түркияда Бекир Шишман «Hazā Kissa-i Çingiz Han» атты еңбегінде жариялап (Şişman, 2009), аталған нұсқаны әдеби және этно-мәдени тұрғыдан талдады және басқа да нұсқалармен салыстыру жасады (Şişman, 2009: s. 26-50). Санкт-Петербург нұсқасының транскрипциясы 2002 жылы Венгрияда Мария Иванич пен А. Миркасым Усманов тарапынан кемшіліктері басқа нұсқалармен толықтырыла отырылып жарияланды. Бұл нұсқаға Эрдоған

Алтынқая «Cengiznâme Hakkında Bazı Değerlendirmeler» атты ғылыми мақаласында әдеби тұрғыдан талдап, ескерткіште кездесетін мифтік ұғымдарды түркі дастандарымен, халық хикаяларымен, ертегілермен және мифологиясымен салыстыру жүргізді (Altınkaynak, 2007). Алматы нұсқасын 2015 жылы жарық көрген М. Шафиғи, С. Саттарұлы, Ғ.М. Абиковтардың бірге дайындаған «Қазақ жазбаларындағы хандар шежіресі» атты еңбекте жариялап, ғылыми тұрғыдан баға берді (Шафиғи, 2015: б. 11).

Ал Алааддин Хожа Ташкендидің «Тимур Женгамасын» 1991 жылы П. Равшанов өзбек тілінде жариялап, қысқаша сөздігін жасады. 2021 жылы осы нұсқаны пайдалана отырып Нилуфар Муминова «Timur-Nâme Eserinde Kullanılan Farsça ve Tajikçe İsimler Varlığı» атты ғылыми мақаласын жарыққа шығарды. «Асари дастаны Эмир Тимур Көреген» нұсқасының тілдік ерекшеліктеріне байланысты магистрлік диссертация қорғаған Құтлұғжон Султанбеков осы еңбектің негізінде 2021 жылы өз жетекшісі Мұстафа Уғурлумен бірге «Шағатай тілінде жазылған Темірнаманың тілдік ерекшеліктері» атты мақаласын жариялады.

Осы аралықта айта кететін тағы бір мәлімет бар. М. Усманованың «Татарские исторические источники. XVII–XVIII вв.» (1972), М. Кафалының «Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri» (1979), М. Иваничтің «Дафтар-и Чингизнаме как источник по истории кочевых обществ» (2002) деп аталатын еңбектері осы «Шыңғыснамаға» қатысты немесе «Шыңғыснама» ең негізгі дереккөзі ретінде алынған еңбектер деуге болады.

Біздің мақаламыздың өзегіне айналып отырған Абдурахман Өзкендидің «Қисса-и дастан-и Чингиз хан ~ Хазрет-и Мир Темүрнің дастанының баяны» атты кітабына байланысты зерттеулерге тоқталатын болсақ, бұл еңбектің ғылым әлеміне танылуына себеп болған Мұхтар Қожа, Зікірия Жандарбек және Зульфия Муминовалар бірге жариялаған «Абдурахман Өзкенди. Қисса-дастан Шыңғысхан» атты монографиясын ерекше атап өтуге болады. Бұл монографияда ескерткіштің факсимилесі, транскрипциясы және қосымша кіріспе ретінде ауқымды ғылыми деңгейдегі бөлім енді. Сондай-ақ осы аталған ғалымдардың әр түрлі ғылыми журналдарда «Шыңғысхан мен қазақ хандары туралы жаңа қолжазба» (2015), «Қисса дастан Чингиз хан» (2015) мақалалары және 2019 жылы жарық көрген «Түркістан – Руханият бесігі» атты лингво-өлкетану энциклопедиясында «Қисса дастан Чингиз хан» деген атпен бір материал жарияланды.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаламыздың атауынан да белгілі болып отырғандай, «Қисса-и дастан-и Чингиз хан ~ Хазрет-и Мир Темүрнің дастанының баяны» атты кітапты лингвистикалық тұрғыдан қолға алудағы басты мақсатымыз кейбір түркі тілдерінің өзіндік элементтерін ерекшелеп көрсету болатын. Бұл тұрғыдан алғанда бүгіндері жеке-жеке әдеби тіл нормасын қалыптастырған түркі тілдерінің қалыптасу және даму үдерістеріне байланысты мәселелерден

де біршама сөз болады. Осыған орай, мақаламызда сипаттамалы әдіс қана емес, салғастырмалы, сондай-ақ тарихи-салыстырмалы әдістер қолданатын боламыз. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін қазіргі түркі тілдерінің фонетикалық, морфологиялық, сөзжасамдық, құрылымдық ерекшеліктеріне негізделген ғылыми жұмыстарды, сөздіктер мен қосымша материалдарды қолданамыз.

Нәтижелер мен талқылау

Мақаламыздың алдыңғы бөлімдерінде де атап өткеніміздей, жалпы «Шыңғыснама» және «Тимурнама» нұсқаларының тілдік көрсеткіштері жайындағы ғылыми жұмыстардың саны өте аз болғанымен түркологтар арасында түрліше пікір айтылғанын көреміз.

М. Әуезов «Тюркоязычные произведения, написанные этим алфавитом, носили наименование «тюркі», отсюда и выражение типа «тюркіше оку» (читать по-тюрски). На «тюркі» был написан также исторический очерк «Чингис-намэ», который был обнаружен академиком В.В. Бартольд и издан им же в переводе Г. Балгимбаева» дей отырып, бұл ескерткішті түркі тілдерінде жазылған еңбек деп жалпылама атап өтеді (Қазақ ССР тарихы, 1957, s. 218). Ал түрік ғалымы профессоры Р. Рахмети Арат «Өтеміс қажының тарихы хорезмдік қыпшақ тілінде жазылған. Бірақ Хорезм аймағында түркімен халқы көп шоғырланғандықтан оғыз тілдерінің элементтері кездесіп отыратын қыпшақ тілі» деп ерекше пікір білдіреді (Kafalı, 2009, s. VII). Осындай пікірді башқұрт ғалымы И.Миргалиев Өтеміс қажының «Шыңғыснамасы» XVI ғасырда Хорезм хандығында (Хиуа) түрік тілінде жазылған дейді (2017, s. 3). Өтеміс қажы шығармасының тілі жайында И. Кемалоглу «Шығыс түркі тілдерінің әдеби нормасында (шағатайша)» жазылған еңбек деп көрсетеді (2018, s. IX). Өзбек ғалымы Н. Абдуразизова «Шыңғыснаманы» көне өзбек тілінің бір ескерткіші ретінде бағалайды (2012, 347 б.).

«Шыңғыснама» нұсқаларының мазмұндық ерекшеліктерін салыстыра отырып, этнолингвистикалық тұрғыда зерттеген Абдулкадир Инан: «Шыңғыснама тілдік және стильдік жағынан Әбілғазы мен Өтеміс қажының мәнері. XIX ғасырдың орталарына дейін Қазан өңірінде де халық арасында «осы әдеби тіл» кең таралғаны секілді Башқұртстанда, Сибирия мен Қазақстан аймағында да осы тіл болған» (1998, s. 201), – дейді. Ал тағы бір тұста Абдулкадир Инан Бартольдтің 1907–1908 жылдары Орынборда жарияланған нұсқасы шағатай тілінде жазылған деген пікіріне мынадай ой айтады: Негізінде аудармадағы элементтерге және бүкіл кісі аттары мен географиялық атауларға қарағанда бұл еңбектің қазақ-қырғыз тілінде жазылғандығына шүбә жоқ (1998, s. 198). Дәл осы пікірді Ержан Өмірбаевтан да көруге болады. Ғалым «Шыңғыснама», «Әділ сұлтан» эпикалық жыры, «Тауарих» және «Түркі шежіресі» лексикасының негізі қыпшақ тілі лексикасы болғандықтан, ол сөздердің көпшілігі қазіргі қазақ тілі сөздерімен бірдей тұлғада, бір мағынада келіп жататынын байқау қиын емес. Әсіресе,

қазақ халқының ертедегі тұрмысына, салт-дәстүрлеріне қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің жазба ескерткіштердегі қолданылған түрі мен бүгінгі тіліміздегі тұлғасы да, мағынасы да бірдей түсіп жатады» (2019, 216 б.), – деп ерекше пікір білдіреді.

Ал дәл осы дәуір ескерткіштерінің бірі «Тимурнамалардың» тілдік ерекшеліктері жайында пікір аса көп емес. Қ. Султанбеков «Асар-и дастан-и Эмир Тимур Көреген» ескерткішінің тілдік ерекшеліктері шағатай тілінің классикалық кезеңіне тән десе (2018, s. I), Айше Кик «Зафернама» шығыс түркі тілдерінде жазған деп көрсетеді (2014, s. VI).

Міне, осыдан-ақ «Шыңғыснама» мен «Тимурнаманың» тілдік көрсеткіштері жайындағы пікір-көзқарастарда бірізділіктің жоғын көруге болады. Ал бұл терең, әрі жеткілікті деңгейде саралауды қажет етіп тұрғанын білдірсе керек. Бұл жерде біз мына нәрсені де еске түсіре кетуді жөн санаймыз. Жалпы қай әліпбимен жазылған ескерткіштерді алсақ та, орта ғасырлық мәтіндердің барлығында көне түркі элементтерімен қоса бүгінде әдеби тілін қалыптастырған түркі тілдері мен диалектілерінің элементтері аралас жүретінін аңғаруға болады. Яғни, қазіргі түркі тілдерінде де ортақ элементтердің көптігі секілді ортағасырлық мәтіндерде де көне түркіден басталып, түркі тілдерінің барлығына ортақ саналатын тілдік көрсеткіштер қатар жүреді. Жалпы айтқанда, ортағасырлық ескерткіштердің кірме сөздерді қолдану жағынан, кейде сөздердің мағыналық айырмашылықтары жағынан, сонымен бірге кейбір дыбыстық ерекшеліктері, болмаса грамматикалық ерекшеліктерінде үлкен айырмашылық байқала бермейді. Әсіресе, көне қыпшақ және шағатай мәтіндері грамматикалық көрсеткіштері жағынан өте ұқсас келеді. Бұл әсіресе, шағатай тілі кезеңі мәтіндерінде көбірек байқалады. Дегенмен шағатай, қыпшақ, османдық мәтіндер тек жазылған географиялық аймағына қарап қана емес, жазылу емлесі, сондай-ақ әр тілдің тек өзіне ғана тән ерекшеліктерін көрсететін элементтер арқылы ажыратылады. Сондықтан мақаламыздың келесі бөлімдерінде осының төңірегінде сөз қозғайтын боламыз.

Қыпшақ тілдерінің тілдік элементтері: Қыпшақ тілі дегенде көне қыпшақ тілі мен қазіргі таңда оннан аса әдеби тілге ие қыпшақ тілдерінің арасындағы кейбір айырмашылықтарды да ескеруді талап етеді. Яғни, қазіргі қыпшақ тілдерінде көне қыпшақ тіліне тән элементтердің көбісі ортақ болумен қатар, қазіргі қыпшақ тілдерін ажыратып тұратын өзіндік ерекшеліктер де бар. Сондықтан да тарихи мәтіндерді лингвистикалық тұрғыдан талдағанда осындай мәселелерді ажыратыпнақтылап көрсетуіміз қажет. Айталық, даму үдерісі көне қыпшақ тілінен басталып, қазіргі қыпшақ тілдерінің ең негізгі ерекшеліктерін көрсететін фонетикалық құбылыстардың бірі /y ~ v/ < /ɣ ~ ɣ/ дыбыс алмасуына байланысты мысалдар *ҚДЧ-ХТД* кітабында кездеседі. Бірақ бұл қазіргі қыпшақ тілдерінің кейбіріндегі секілді стандарт жағдайда емес. Яғни кейде бір сөздің екі түрлі вариантын кездестіруге болады. Мысалы: *Қаратау* (16b/6) сөзіндегі «тау» қазіргі қазақ,

татар, ноғай, қарақалпақ тілдеріндегідей жазылса, *тура тағы* (3a/5), *қара тағ* (3a/12; 10a/8) тіркестерінде және тағы да басқа бірнеше жерде *тағ* болып қолданылады (10b/14; 10b/15; 23b/3). Дәл осындай екі түрлі варианттылықты мына сөздерден де көреміз.

бұзағұ (20b/13) ~ *бұзау* (19b/12) < *buzagı* (Caferoğlu, 2011: s. 56),

ағына- (4b/9) ~ *ауна-* «аунау» (8a/10) *ағына-* (Caferoğlu, 2011: s. 7),

Ал төмендегі сөздерде /в/ дыбысы толықтай /у ~ /в/-ға ауысады.

йавуғ «жақын, жуық» (2a/11) < *yaguk* (Tekin T. , 2016: s. 314),

тауық (8a/10) < *tağıu* (Tekin, 2016: 293)~*tağıu* (Бекжан, 1995, 151 б.)

сауысқан «сауысқан» (15b/15)<*sagızgan* (Eraslan, Eski Uygur Türkçesi

Gramerı, 2012: s. 586),

йау «жау, дұшпан» (25b/13; 29b/2) < *yagı* (Tekin T. , 2016, s. 313) т.б.

Мысалдардан көріп отырғанымыздай, кейбір дыбыстық ерекшеліктерін есептемегенде біршама сөз қазіргі қазақ тіліндегідей дыбысталады. Мәтінде осыған ұқсас құбылыс /й/ < /г/ дыбыс алмасуына байланысты мысалдардан да көруге болады. Мысалы, *тию* етістігі бес жерде көне түрік тіліндегідей (Tekin, 2016: s. 309) *тег-* (3b/4; 20b/7; 21b/13; 27b/9), бір жерде *тей-* «тию» (20b/11) түрінде қолданылған. Көне түрік тіліндегі *бег* ~ *бек* (Tekin, 2016: s. 296) сөзі мәтінде 62 жерде *би* “мырза» (15b/15) 44 жерде *бек* (25b/7; 25b/7; 32b/3) екенін көреміз. Ал мына сөздерде /й/ < /г/ алмасу құбылысы жүйелі түрде орын алып отырады.

биле- «билік жүргізу» (4b/15) < *beglemek* (Atalay, 1986: s. 79),

йойыл- «жойылу, жоқ болу» (27a/3) < *yoğul-*,

жіиен «жиен» (34b/1) < *yegen* ~ *yigen* (Caferoğlu, 2011: s. 295).

Негізінде бұл дыбыстық құбылыстар қыпшақ тілдеріне ортақ. Сонымен бірге мәтінде қазақ және қырғыз, кейде қарақалпақ, ноғай тілдерінде де кездесіп қалып жататын сөздің бастапқы позициясындағы /й-/ дауыссызы /ж-/ға алмасу құбылысын *ҚДЧ-ХТД* кітабынан көруге болады. Мысалы, олардың арасында мына сөздер бір жерде /й-/ дауыссызымен, тағы бір жерде /-ж/ дауыссызымен қолданылған.

йар «хабар, жар» (9a/14) ~ *жар* (29b/4)

йужы «Жошы» (14b/7; 17b/15) ~ *жожы* (34b/2),

йөке “жөке” (15a/15) ~ *жөке* (15a/15).

Ал көне түрік тіліндегі және көне қыпшақ тіліндегі /й-/ дыбысымен басталатын мына сөздер мәтінімізде /ж-/ға өзгерген.

жиен «жиен» (34b/1) < *yigen* (Caferoğlu, 2011: s. 295),

жирен «жылқы түсі» (7a/4) < *yegren* (Tekin, 2016: s. 79),

жабы «жылқы тұқымы» (14b/11) < *йабы* (Севортян, 1989: стр. 48).

Тағы бір сондай дыбыс құбылыстарының бірі /ш/ < /ч/ дыбыс алмасу біздің мәтінімізде де кездесіп қалады. Осы дыбыс алмасу құбылысы туралы түрік ғалым Оғыз Доған «Қазіргі қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдерінің ең басты және ортақ ерекшеліктерін көрсететін дыбыс құбылысы» (Doğan, 2015: s. 218) деп атап көрсетеді. Әрине *ҚДЧ-ХТД* кітабында бұл дыбыс құбылысында да бірізділік жоқ. Мысалы, *үш* «3» сөзі 21 жерде үч болып жазылса (5a/8; 5a/9; 5a/14), бір тұста *үш* (23a/7), *күш* сөзі 7 жерде күч (6a/9; 6b/10), 1 жерде *күш* (9b/15), *ханша* «ханшайым» сөзі 10 жерде *ханча* (2a/4; 32b/6; 34a/5) 5 жерде *ханша* (31a/15; 32a/10), *қашан* сөзі 2 жерде *қачан* (7b/15; 20a/15), 1 жерде *қашанда* «әрқашан» (9a/6) түрінде жазылған. Сол секілді мәтінде 10 жерде араб тіліндегідей түпнұсқа түрінде *кәфир* «кәпір» (14a/7; 14a/8; 28b/1) түрінде қолданылған болса, 4 жерде жыраулар поэзиясындағыдай *кәуір* (28a/15, 28b/1, 28b/10, 28b/6) түрінде өзгерген нұсқасын көреміз.

Кірме сөздер жайлы айтқанда тағы бір еске түсетін дыбыстық құбылыстарының бірін *пәдишәлығына* «патшалығына» (17a/8) < *pādşāh* (Devellioğlu, 1986: 1019-6.), *Жангир* «кісі есімі» (34b/10) < *cihān-gir* (Devellioğlu, 1986: s. 172) т.б. мысалдардан көреміз. Яғни, бұл жерде де қыпшақ тілдеріндегідей сөз соңындағы /h/ дыбысының түсіп қалуы назар аудартады.

Грамматикалық көрсеткіштер ретінде *ҚДЧ-ХТД* кітабында осы шақ формасы қазіргі қазақ, ноғай тілдеріндегідей қалып етістіктердің көмегімен жасалады. Мысалы: *алып йатурмын* «алып жатырмын» (4a/1), *көрүне дур* «көрінеді» (3a/10), *келе дур* «келеді» (3a/12), *охшай дур* «ұқсайды» (9a/15), *билинип йатур* «білініп тұр» (11a/1), *тайу йүрүрмиз* «тайғанып жүрміз» (11b/2), *пайлап йүрүрсиз* «бөлісіп жүрсіз» (11a/15), *ашып йүрүдилер* «ашып жүр» (23b/3) т.б.

Дәл сол секілді қазір қазақ тілінде және өзбек тілдерінде әрі ауыспалы осы шақ, әрі келер шақ формасы, ноғай және қарақалпақ тілдерінде осы шақ формасы ретінде жұмсалатын *-а*, *-е* көсемше жұрнағынан жасалған шақ формасы кездеседі. Мысалы: *қызны билемин* «қызды білемін» (32a/5), *мени не бирлен елтесизлер* «мені немен жеткізесіздер /алып барасыздар» (12a/14) т.б.

Қарлұқ тілдерінің тілдік элементтері: Қарлұқ тобына кіретін тілдердің ерекшеліктері жайында айта бастағанда, ең алдымен өзбек және ұйғыр тілінде шағатай тілінде жазылған мәтіндердегі секілді прономинал /н/ дыбысының қолданылмауы еске түседі. Алайда қарлұқ тілдерінің жекелеген әдеби нормаларында бұл нақты ерекшелік болып қалыптасқан болса, шағатай тіліндегі мәтіндерде бірізділік жоқ екенін байқаймыз. Бұл құбылыс *ҚДЧ-ХТД* кітабында да тұрақсыз, яғни прономинал /н/ кейде қолданылады, кейде қолданылмайды. Мысалы:

оглындын «ұлынан» (7a/4),
арасында «арасында» (7b/15),
қолында «қолында» (2a/1),
йағрысында «жауырынында» (9a/4) т.б. мысалдарда прономинал /н/ бар. Ал төмендегі мысалдарда жоқ.

ағаларыдын «ағаларынан» (2a/2),
араларыда «араларында» (3a/9),
атасыдын «атасынан» (5a/12),
қабағыда «көзінде» (11b/15),
көзлеридин «көздерінен» (11a/8),
йарымыда «жарымында, жартысында» (21a/9) т.б.

Осы тұста қарлұқ тілдерінің ішінде ұйғыр тілінде қолданылатын шығыс септігінің формасы *-дын, -дін* қосымшасының *ҚДЧ-ХТД* кітабында тұрақты түрде қолданылғанына куә боламыз. Яғни, *ишлеримден* «іштерімнен» (24b/4), *сізден* (3a/13), *хавāдан* «ауадан» (8b/8) секілді кейбір мысалдарда шығыс септігінің формасы *-дан, -ден* болса, қалғандарының барлығында көне түркі, Қарахан, Хорезм мәтіндеріндегі секілді *-дын, -дін* болып келеді. Мысалы:

башыдын «басынан» (2a/2), *тағыдын* «тауынан» (3a/5),
ханишадын «ханашадан» (2a/5), *ормандын* «орманнан» (6a/1),
сарайдын «сарайдан» (2a/12), *тоғмасыдын* «туғаннан» (19a/3).

Тағы бір айта кететіні *ҚДЧ-ХТД*-да кейбір сөздерде метатеза құбылысын көреміз. Метатеза орын алған бұл сөздердің кейбірі өзбек, кейбірі қазақ тілінде қолданылуы таң қалдырады. Мысалы:

өргет- «үйрету» (11b/4) < *ögret* - (Caferoğlu, 2011: s. 148),
қақпа «есік, қақпа» (26b/14) < *қақпа* (Caferoğlu, 2011: s. 148)),
üzze «үстінде» (26b/6) < *üzre*.

Сонымен бірге қыпшақ және оғыз тілдерінде көбіне түсіп қалып отыратын /г/ ~ /ғ/ дыбысы *ҚДЧ-ХТД*-де көне түркі тіліндегідей сақталып қалған. Мысалы:

тириг «тірі» (7a/3), *арығ* «таза» (2a/10),
айығ «аю» (11a/3), *қатығ* «қатты» (11b/1) т.б.

Қыпшақ және оғыз тілдерінде дәл осыған ұқсас құбылыс грамматикалық тұлғалардың бірі, атап айтқанда сын есім тудырушы *-лығ, -*

лиг жұрнағының соңындағы /т/~ғ/ дыбыстарының түсіп қалу құбылысы бар екенін білеміз. Ал мәтімімізде бұл қосымша біршама мысалдарда шағатай және қарлұқ тілдеріндегідей (Argunşah, 2013, s. 104; Eckmann, 2017, s. 49-50) - *лығ*, -*лиг* болып қолданылған. Мысалы:

тигенлиг йақа «тікенді жаға» (10a/1) < *тикен-лиг*,

мұхирлиг йүзүк «мөрлі жүзік» (10a/11) < *мұхир-лиг*,

йүклүг хатун «жүкті әйел» (18b/16) < *йүк-лүг*,

жәнлық немерсе «жанды нәрсе» (3b/4) < *жән-лық*,

ақсақаллық қары киши «ақсақалды қарт кісі» (20b/6) < *ақсақал-лығ* т.б.

Оғыз тілдерінің тілдік элементтері: Оғыз тілдерінің ең басты ерекшеліктерінің бірі сөз басындағы қатаң /т/, /к/ ~ /к/ дыбыстарының үнділену құбылысы екені белгілі. Бұл туралы Ғ. Мұсаев «оғыз тобындағы тілдерде сөздің /т/ дыбысынан басталуы /д/ дыбысынан басталуына қарағанда сирек кездеседі. Ал қыпшақ тобындағы тілдерде сөздердің /д/ дыбысына қарағанда /т/ дыбысынан басталуы жиі кездеседі» деп көрсетеді (Мұсаев, 2008: 147 б.).

ҚДЧ-ХТД кітабында, әрине, шығыс түркі тілдеріне тиесілі еңбек ретінде көне түркі тіліндегі сөз басындағы қатаң дауыссыздар сақталған. Мысалы:

теңіз «теңіз» (2a/3),

тамға «таңба» (4a/13),

төкүл- «төгілу» (2a/9),

тоңуз «доңыз» (4b/9) т.б.

түш- «түсу» (2b/13).

Сонымен бірге мәтінде кейде /д/-мен кейде /т/-мен жазылған сөздер де кездеседі. Мысалы:

де- «деу, айту» (31b/1; 33a/6) ~ *те-* “деу, айту” (2b/4; 8a/6) < *te-* (Tekin T. 2016, s. 310).

дур «тұр» (21b/11; 28b/5; 9b/6) ~ *тур* (5b/13)/ *туруп* (20b/5) < *tur-*.

Ал төмендегі сөздерде оғыз тілдеріндегідей /д/ < /т/ дыбыс алмасу құбылысы толыққанды орын алған деуге әбден болады.

Мысалы:

дайа «нағашы» (31a/7) < *tağāi* (Caferoğlu, 2011, s. 219) ~ *tağay* (Atalay, 1986, s. 561),

дек «сияқты, -дей» (14a/15; 17a/7) < *täg* (Tekin T. , 2016, s. 309),

дағы «тағы, -дағы» (33a/3) < *tağı* (Tekin T. , 2016, s. 309).

ҚДЧ-ХТД-де қыпшақ және оғыз тілдеріндегі секілді сөз және қосымша соңындағы /г/ ~ /ғ/ дыбыстарының түсу құбылысы кездеседі. Мысалы:

мәллы «малды, дәулетті» (7a/10) < *мәл-лығ*,
көркүлү бөри «көрікті, сұлу, әдемі» (9a/5) < *көрк-лүг*,
йағырлы «жауырынды» (9a/5) < *йағыр-лығ*,
көк атлы алтун бөркли алтун садақлы ер жебрәил 'алейкүм селәм (11a/5),
алтун бешикли күмүш бөркли кишиниң баласы (34a/3) т.б.

Мәтінде қыпшақ және оғыз тілдеріндегідей тәуелдік жалғауының 2 және 3-жақтарының қосымшасынан соң келгенде барыс септігі жалғауының басындағы /г/ ~ /ғ/ дыбыстары түсіп қалады. Мысалы:

йүзүңе «жүзіңе» (2b/13) < *йүзүң-ге*,
ериңе «еріңе» (32a/13) < *ериң-ге*,
ханлығыңа «хандығыңа» (14a/5) < *ханлығың-ға*,
саңа «саған» (2b/12) < *сен-ге*,
өзме «өзіме» (33b/13) < *өзим-ге*,
тағына «тауына» (5b/14) < *тағын-ға* т.б.

Диалектілерге тән элементтер: ҚДЧ-ХТД кітабында қазіргі қыпшақ тілдерінің кейбір диалектілерінде (Жүсіпова, 2003: 22 б.; Алкаева, 2008: с. 336) кездесіп жататын *-қым йоқ/ -қым жоқ, -қым бар/ -қым бар* түріндегі қалау рай формасы мәтінімізде *баққум йоқ* (4a/1) мысалында қолданылған.

Өзбек тілінің кейбір диалектілерінде қолданылатын *-ның > -нын > -ны* түріндегі даму сатысынан өткен ілік септігінің *-ны* формасы (Utebekov, 2021: с. 133–135) ҚДЧ-ХТД-де өте өнімді, тіпті *-ның* аффиксімен тең деңгейде жұмсалған деуге әбден болады.

аны егесі «оның иесі» (12b/15),
жәнварны еркек тышысы «жануардың еркек ұрғашысы» (14a/4),
ханшаны аты «ханшаның аты» (2a/4),
ханшаны қарыты «ханшаның қарты» (32b/6),
мир темүрни шехирлерини «Әмір Темірдің қалаларын» (28b/2) т.б.

Мәтінде ауыспалы осы шақтың болымсыздық формасының *-ман, -мен* түріне байланысты кейбір мысалдар қолданылған. Яғни *-ма, -ме* болымсыздық формасы мен 1-жақ жіктік формасының ықшамдалған түрі *-н* жалғауының бірігуінен жасалған бұл форманы мына мысалдардан көреміз.

<i>көзге илмен</i>	«көзге ілмеймін» (7a/9),
<i>өтүкни кимен</i>	«етікті кеймеймін» (7a/8),
<i>өзиңізге хем тегмен</i>	«өзіңізге де тимеймін» (30a/11),
<i>саңа йатман</i>	«мен саған жатпын (мен сенен емеспін)» (32a/13) vb.

Мәтіннің бірнеше жерінде қалау райдың 1-жағының көпше түрінің *-лы, -ли* формасы қолданылған.

<i>чекип өлтирели</i>	«сүйретіп өлтірейік» (8b/12; 9a/12),
<i>āzād йиберели</i>	«азат етейік, бос жіберейік» (12a/12),
<i>көрсеткил көрели</i>	«көрсетіндер, көрейік» (12a/15),
<i>бир немерсе қойалы</i>	«бір нәрсе қояйық» (20a/12) т.б.

Бұл форма жайында Ғ.Мұсаев «Қазақ тілінің Маңғыстау адайларының тіліндегі «етістіктің бұйрық райының бірінші жағы «барайық», «келейік» тұлғаларының орнына – *бара-лы, келе-лі* формалары жұмсалады, жиі айтылады. Ал *барайық, келейік* тұлғалары өте сирек кездеседі» (Musaev, 2008: 375 б.), – дейді.

Қорытынды

Мақаламызда Абдурахман Өзкендидің «Қисса-и дастан-и Чингиз хан ~ Хазрет-и Мир Темүрнің дастанының баяны» атты кітабының фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктерін талдауға тырыстық. Тарихи және қазіргі түркі тілдерінің ерекшеліктерін салыстыра отырып, ескерткіш тіліндегі қыпшақ, қарлұқ, оғыз тілдеріне тән көрсеткіштерді тауып, оларды жеке-жеке көрсеттік. Нәтижесінде ескерткіш тіліне байланысты мынадай қорытынды шығардық:

- Өрі көне, әрі қыпшақ тілдеріне тән /у ~ в/ < /г ~ ғ/, /й/ < /г/, /ж/ < /й/, /ш/ < /ч/ секілді дыбыс алмасуларына байланысты көптеген мысалдар кездеседі.

- Осы шақ қазіргі қыпшақ тобындағы тілдердегідей қалып етістіктердің көмегімен жасалады.

- мәтінде көбіне прономинал /н/ дыбысы жиі-жиі түсіріліп айтылады.

- шығыс септігінің формасы – көне түркі тілінде және шағатай дәуірі мәтіндерінде де жұмсалған, қазіргі түркі тілдерінің ішінде ұйғыр тілінен басқа тілдерде қолданылмайтын *-дын, -дин*.

- оғыз тіліне тән деп көрсеткен тілдік көрсеткіштеріне байланысты мысалдардың көбі қыпшақ және қарлұқ тілдерінің көне және қазіргі тілдерінде қолданылады. Мысалы: /т/ > /д/ алмасуына байланысты *де-* «айту, сөйлеу» < *те-, дур-* «тұру» < *тур-* мысалдар қазір қыпшақ, оғыз, қарлұқ тілдерінің барлығына тән.

- қыпшақ және оғыз тілдеріндегідей кейбір сөздер мен қосымшалардың соңындағы /г/ ~ /ғ/ дауыссыздары түсіп қалған.

- түркі тілдерінің ешбірінің әдеби тіл нормасында қолданыла бермейтін, бірақ әр түрлі диалектілерде кездесіп отыратын кейбір грамматикалық формалар қолданылған.

Осыларды ескере отырып, ескерткіш аралас тілді деуге де болады. Атап айтқанда, ескерткіш ортағасырдағы Орта Азиялық кітаби нормада жазылғандықтан шағатай тіліндегі мәтіндердің жазу дәстүрі ұстанылып, кірме (араб, парсы) сөздер түпнұсқа түрінде беріледі, қарлұқ (өзбек, ұйғыр) тілдерінің көрсеткіштері жиі-жиі кездеседі. Дегенмен лексикасы жағынан да, грамматикалық жағынан да қыпшақ тілдеріне тән элементтер басымдау болып, оғыз тіліне тән саналатын кейбір ерекшеліктердің өзі әлдеқашан ортақ көрсеткіштерге айналғандығын көреміз. Сонымен бірге ескерткіште кездесетін ру-тайпалар мен жеке тұлғалардың есімдері, географиялық атаулардың, салт-дәстүрлердің басым көпшілігі қыпшақтарға тән екендігі де нақты түйін жасауға мүмкіндік береді. Яғни, Абдурахман Өзкендидің «Қисса-и дастан-и Чингиз хан ~ Хазрет-и Мир Темүрнің дастанының баяны» атты кітап шағатай дәуірі мәтіндерінің дәстүрінде жазылған, қыпшақ халықтарының, соның ішінде қазақ, татар, башқұрт халықтарының тарихын негізге алған тарихи-әдеби туынды.

Әдебиеттер

- Абдуразизова, Н. (2012). *История национальной журналистики*. Тошкент: Шарх.
- Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies.
- Altınkaynak, E. (2007). Cengiznâme Hakkında Bazı Değerlendirmeler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII. (1), стр. 1-20.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit .
- Arslonov, A. (2020). Amir Temur fenomenining yozma manbalarga transformatsiyasi tadqiqi. *International Journal Of Word Art* (2), 5-12.
- Atalay, B. (1986). *Mâhmud Kaşgarlı Divanü Lûgat-it Türk Dizini*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Бартольд, В. (1903). *Чингизнама*. ЗВОРА (Т. xv/1-4, стр. 226-232). Петербург.
- Бекжан, О. (1995). *Түркі Күлбізик жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері*. Алматы: Қазығұрт баспасы.
- Bulduk, Ü. (Temmuz 2009 г.). Timur hakkında bilinmeyen bir Timurname. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29 (Reşat Genç Özel Sayısı I), s. 480-487.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu .
- Жүсіпова, Б. (2003). *Түркістан тұрғындары тілінің ерекшеліктері*. ф.ғ.к., дәр., алу үшін дай. дисс. авт. Алматы.
- Devellioğlu, F. (1986). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi .
- Doğan, O. (2015). *Kazak Türkçesi Fonetigi*. İstanbul: İleri .

- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu .
- Ivanics, M., & Usmanov, A. (2002). Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Cingiz-nâmâ). Szeged: Published by the Department of Altaic Studies, University of Szeged Printed by Quality Print.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. İstanbul: Türk Dil Kurumu .
- Kafalı, M. (2009). *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü .
- Kawaguchi, T., & Nagamine, H. (2008). *Çingiz-nâma*. Ötemiş Hâjî. Introduction/Annotated Translation and Critical Text. Tokyo: Research Institute For Languages And Cultures Of Asia And Africa Ilaa.
- Қазақ ССР тарихы (Т. I). (1957). Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы.
- Kemaloğlu, İ. (2018). *Çengiz-Nâme*. Ötemiş Hacı. Ankara: Türk Tarih Kurumu .
- Kik, A. (2014). *Zafer-Nâme-i Emir Temür, Muhammed Ali Bin Derviş Ali-yii Buhari (İnceleme-Metin-Dizin)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Миргалеев, И., & Сайфетдинова, Е. (2017). *Утемиш-Хаджи*. Кара таварих: Факсимиле. Казань: Институт им. Ш.Марджани АН РТ.
- Мұсаев, F. (2008). *Қазақ тілінің мәселелері*. Алматы: Арыс баспасы.
- Muminova, N. (2021). Temurnoma Asarida Qullangan Fors – Tojikça İsmalar Qatlamı. *International Journal Of Word Art* (4), 65-71.
- Өзкенди, Ә. (2020). *Қисса-дастан Шыңғысхан: қолжазба факсимилесі* (ауд. З. Жандарбек) Алматы: Қазақ университеті.
- Өмірбаев, Е. (2020). *Қазақ хандығы кезеңдеріндегі жазба ескерткіштердің лексика-семантикалық және сөзжасамдық ерекшеліктері (XV-XVII ғғ.)*. Шымкент: Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- Өмірбаев, Е., Үсенбаева, Ш. (2019). Ескі қазақ жазба ескерткіштері лексикасында көне түркілік қабат. *Ясауи университетінің хабаршысы*, 1 (111), стр. 212-218.
- Равшанов, П. (1991). *Темурнома. Амир Темур курагон жангномаси*. Тошкент: Чўлпон.
- Севортян, Э. (1989). *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва: Наука.
- Sultanbekov, S. (2018). *Āşār-ı Dāstān-ı Emir Timür Küregen (Dil Özellikleri – Metin – Dizin)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi. Muğla.
- Şahin, S. (2017). *Қишса-и Тёмур-нәме (İnceleme-metin-dizin-ıtkıbasım)*. Konya: Palet .
- Шафиғи, М. (2015). *Қазақ жазбаларындағы хандар шежіресі*. Алматы: Ғылым Ордасы.
- Şişman, B. (2009). *Cengiznâme. Hazā Kısṣa-i Çingiz Han*. Samsun: Elüt .

- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu .
- Utebekov, S. (2021). *Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası*. Giriş – Gramer Özellikleri – Metin – Dizin. İstanbul: Paradigma .
- Yücel, B. (2018). Cengizname Elyazmalarının Dili Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* (7 (101), s. 53-68.
- Уғурлу, М., Сұлтанбек, Қ., Сейфулла, В. (2021). Шағатай тілінде жазылған Темірнаманың тілдік ерекшеліктері. *Әл-Фраби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Хабаршысы. Шығыстану сериясы*(2 (97)), стр. 27-33.
- Юдин, В. П. (1992). *Чингизнама*. Алма-Ата: ҒЫЛЫМ.

References

- Abdýrazızova, N. (2012). *Istorua natsionalnoi jýrnalistiki*. Toshkent: Sharh.
- Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies.
- Altınkaynak, E. (2007). Cengiznâme Hakkında Bazı Değerlendirmeler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII. (1), str. 1-20.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit .
- Arslonov, A. (2020). Amir Temur fenomenining yozma manbalarga transformatsiyasi tadqiqi. *International Journal Of Word Art* (2), 5-12.
- Atalay, B. (1986). *Mâhmud Kaşgarlı Divanü Lûgat-it Türk Dizini*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bartold, V. (1903). *Chingiznama*. ZVORA (T. xv/1-4, str. 226-232). Peterbýrg.
- Bekjan, O. (1995). *Türki Kùlbizik jazba eskertkishteri tiliniñ semiotika-semantikalyq negizderi*. Almaty: Qazyǵurt baspasy.
- Bulduk, Ü. (Temmuz 2009 g.). Timur hakkında bilinmeyen bir Timurname. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29 (Reşat Genç Özel Sayısı I), s. 480-487.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu .
- Júsipova, B. (2003). *Türkistan turǵyndary tiliniñ erekshelikteri*. f.ğ.k., dár., alý úshin daı. diss. avt. Almaty.
- Devellioğlu, F. (1986). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi .
- Doğan, O. (2015). *Kazak Türkçesi Fonetigi*. İstanbul: İleri .
- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu .
- Ivanics, M., & Usmanov, A. (2002). *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Cingiz-nâmä)*. Szeged: *Published by the Department of Altaic Studies*, University of Szeged Printed by Quality Print.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. İstanbul: Türk Dil Kurumu .

- Kafalı, M. (2009). *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü .
- Kawaguchi, T., & Nagamine, H. (2008). *Çingiz-nāma*. Ötemiş Hāji. Introduction/Annotated Translation and Critical Text. Tokyo: Research Institute For Languages And Cultures Of Asia And Africa Ilcaa.
- Qazaq SSR tarıhy* (T. I). (1957). Almaty: Qazaq SSR Ğylym Akademıasynyń baspasy.
- Kemaloğlu, İ. (2018). *Çengiz-Nāme*. Ötemiş Hacı. Ankara: Türk Tarih Kurumu .
- Kik, A. (2014). *Zafer-Nāme-i Emir Temür, Muhammed Ali Bin Derviş Ali-yii Buhari* (İnceleme-Metin-Dizin). Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Mırgaleev, I., & Safetdinova, E. (2017). *Ýtemish-Hadji*. Kara tavarlıh: Faksimile. Kazan: Institut im. Sh.Mardjani AN RT.
- Musaev, Ğ. (2008). *Qazaq tiliniń máseleleri*. Almaty: Arys baspasy.
- Muminova, N. (2021). *Temurnoma Asarida Qullangan Fors – Tojikça İsmalar Qatlami*. International Journal Of Word Art (4), 65-71.
- Ózkendi, Á. (2020). *Qıssa-dastan Shyǵyshan: qoljazba faksimilesi* (aýd. Z. Jandarbek) Almaty: Qazaq ýniversiteti.
- Ómirbaev, E. (2020). *Qazaq handyǵy kezeńderindegi jazba eskertkishterdiń leksika-semantikalyq jáne sózjasamdyq erekshelikleri (XV-XVII ǵǵ.)*. Shymkent: Qoja Ahmet İsaýı atyndaǵy Halyqaralyq qazaq-túrik ýniversiteti.
- Ómirbaev, E., Úsenbaeva, Sh. (2019). Eski qazaq jazba eskertkishteri leksikasynda kóne túrkilik qabat. *İsaýı ýniversitetiniń habarshysy*, 1 (111), str. 212-218.
- Ravshanov, P. (1991). *Temýrnoma*. Amir Temýr kýragon jangnoması. Toshkent: Chýlpon.
- Sevortian, E. (1989). *Etimologicheskı slovar túyrkskık ıazykov*. Moskva: Naýka.
- Sultanbekov, S. (2018). *Āsār-ı Dāstān-ı Emir Timür Küregen* (Dil Özellikleri – Metin – Dizin). Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi. Muğla.
- Şahin, S. (2017). *Kıssa-i Temur-nāme* (İnceleme-metin-dizin-tıpkıbasım). Konya: Palet .
- Şafıǵı, M. (2015). *Qazaq jazbalaryndaǵy handar shejiresi*. Almaty: Ğylym Ordasy.
- Şışman, B. (2009). *Cengiznāme*. Hazā Kıssa-i Çingiz Han. Samsun: Elüt .
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu .
- Utebekov, S. (2021). *Divān-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası*. Giriş – Gramer Özellikleri – Metin – Dizin. İstanbul: Paradigma .
- Yücel, B. (2018). Cengizname Elyazmalarının Dili Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitimi Dergisi* (7 (101), s. 53-68.
- Ýǵyrlı, M., Sultanbek, Q., Seifýlla, V. (2021). Shaǵataı tilinde jazylǵan Temirnamanyń tildik erekshelikleri. *Ál-Frabi atyndaǵy Qazaq Ulıtyq ýniversiteti Habarshysy*. Shyǵystaný serıasy(2 (97)), str. 27-33.
- Íydın, V. P. (1992). *Chingiznama*. Alma-Ata: Ğylym.

قصه دایستان چنگزخان
بوجنگزخان نینگ صیاح حضرت نوح پیغمبر علیه السلام
او غلی یافت دین قانغان اولغی دفرده بیان قیدت
اودخان بوجنگزخان نینگ بابا پید وراوزخان نینگ
قراخان نینگ او غلی کونومرکان نینگ او غلی قایمیرکان
انینگ او غلی قواد و مال انینگ او غلی تو متای حجان نینگ
تومادول مرکان انینگ او غلی دوینم بیان انینگ او غلی چنگز
خان انینگ او غلی جوجی خان انینگ او غلی پان خان نینگ
سپه قخان انینگ او غلی بورباق خان انینگ او غلی توغای
خان انینگ او غلی توخته بای خان انینگ او غلی اوزبیک خان
انینگ او غلی جانز بیک خان انینگ او غلی برد مسیک خان نینگ
شیرباق خان انینگ او غلی تفضی خان انینگ او غلی توچوم خان
انینگ او غلی علی خان انینگ او غلی ارسلان سلطان نینگ
پید برهان سلطان اما پید برهان نینگ جای مسکاد

ایردی

۱۹۰ علم بالصدوق

حضرت میر تیموس در سیستانی نیک بیانی
حسنه و پستان شهید اچنیز خان فی اوغلی جبرائیل خان فی خانیق
قیلور ایردی کونلار در برگون اولقوده یا تیب ایردی یان توش
گور و سپکاینب اولخانلی منجم لار فی لغیظ لعین قرانی قال
لار ایردی ای خانیم طالعینکه ده انداق گور و نور نیم اوز ملک نیکد الباقی
دیگان ایلده بریشیدین خط نیک بار اول شیشی نیک آتی قرانی
اننیک اوغلی قرانچ اننیک اوغلی اولو قراننیک اوغلی
اننیک اوغلی تراغای اننیک بیلکوسپی یغریسند منکی
سول کوزیسند آتی بولغای اول تراغای خاتونی جمله در
قورسپ قید اباله دین اجل نیک تیب دور تسید یلارنده
جبد ای خان بول بین لار دین بویوزنی ایشیب اول
آلم لیق ایلی داکل تراغایی ایز لاب تا بتوردی جبد ای خان
قاشیغ آلیب کلتوردی نشانه لارین قرادی ایرسپ
گوردی یغریسند اگوردی منکی بار سول گوزی داتی بار
ایردی جبد ارخان ایردی ای تراغای پسنیک بولکلوی خاتو
توتک بول

اچتی و بخار نه اوت قويدی و اودیلاری کوییدی و تیمار
قلعه سین بر بید یک قیقلدی اندین پیکر بخار اولور
کوب پلنجه قله بیز توردی و الله علم بالصور
اصغمان پادشاهی شاپیماں توکل محمد با در خان
بجف اوچون پیکان ملتین پیکان قیقلدی کی تو
قوز آرغومان کیلکان تمام الکار یوکا تی آلتوندی
تا شکند در شمشیر شین افرا پیاب الیوانی نینک
آتی بل ذرا ایون تمت الپ له چنکیر خان فرم
تاریخ ۱۲۳۹ لود که علی مد عبد الضعیف فقیر لقمیر
اقل من القطر غیر میده در کت نه حمیت عن الافات
بامر علی اکبر سلطان ظفر شاه این قوا باش محمد سلطان
غفر الله تعالی و نولیم و تر علی بوم
دارم تحفه در راه الله و الله علم الله
بکن لا تقطعون من ریح شید
شیرینیتین قدر لایب
این کتابت رور و...

Özet

Makalede H. 1228/ 1813 yılında Türkistan beldesinde Abdurahman Özkendî tarafından kaleme alınmış olan “Kıssa-i Dâstân-ı Çingiz Han ~ Hazret-i Mîr Têmür Dâstânının Beyânı” adlı kitabı dil özellikleri bakımından incelenmektedir. Öncelikle Cengiz Han ile Emîr Timur’un hayatı ve kahramanlıklarını betimleyen tarihî-edebî hikâyelerin bir araya getirildiği “Cengiz-Nâme” ve “Timur-Nâme” nüshaları ve bu nüshalarla ilgili Türkiye, Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Japonya, Tataristan gibi çeşitli ülkelerde yapılmış çalışmalarla ilgili kısaca bilgi verilmektedir. Hususiyetle eserin dil özelliklerine dair günümüze kadar yapılmış bilimsel çalışmalar üzerinde durulmakla beraber bilim adamlarınca söylenmiş görüşler bilimsel açıdan incelenmektedir. Eserin dil özelliklerini tespit etmek üzere artzamanlı ve eşzamanlı yöntemlere başvurulmuş Türkçenin eski, orta ve çağdaş dönemlerine ait yazılı metinlerinden yararlanılmıştır. Eserdeki Kıpçak, Oğuz ve Karluk grubu lehçelerinin anlam, ses ve şekil bilgilerinde görülen karakteristik özellikler değerlendirilmiştir. Bununla birlikte eserde geçen günümüz Türk lehçelerinin yazı dilinde görülmeyp bazı ağızlarda kullanılmakta olan kimi dilsel yapılar üzerinde de durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abdurahman Özkendî, Cengiz-Nâme, Timur-Nâme, Ses Özellikleri, Şekil Özellikleri.

(Senbek UTEBEKOV, Zulfia MUMİNOVA. ABDURAHMAN ÖZKENDİ’NİN “KİŞSA-İ DÂSTÂN-I ÇİNGİZ HAN” VE “HAZRET-İ MİR TÊMÜR DÂSTÂNININ BİYÂNİ” ADLI KİTABININ FONETİK VE GRAMER ÖZELLİKLERİ)

Аннотация

В статье исследуется с лингвистической точки зрения книга «Кисса-и дастан-и Чингиз хан ~ Хазрет-и Мир Темур», написанная Абдурахманом Озкенди в Туркестанском крае в 1228/1813 году по хиджре. В первую очередь рассматриваются варианты «Чингиснама» и «Тимурнама», в которых собраны историко-литературные произведения, посвященные жизни и подвигам Чингисхана и Амира Темира, в связи с этими вариантами дается краткий обзор научных исследований, изданных в различных странах, таких как Турция, Россия, Казахстан, Узбекистан, Япония, Татарстан и т.д. В частности, подчеркнув выводы, связанные с языковыми особенностями, предложена информация о научных работах. Опираясь на историко-сопоставительного и сопоставительного методов дается научное описание письменным материалам древних, средневековых и современных тюркских языков, основанное на лексических, фонетических и морфологических признаках. Среди них уточнены лингвистические показатели кыпчакского, огузского и карлукского языков, и будет взвешена преобладание характерных особенностей. В языке памятника встречаются некоторые диалектные элементы, которые не соответствуют нормам литературного языка ни одного из тюркских языков, но употребляются в диалектах местности.

Ключевые слова: Абдурахман Озкенди, Чингиснама, Тимурнама, Фонетические особенности, Морфологические показатели.

(Senbek UTEBEKOV, Zulfia MUMİNOVA. FONETİKESKİ VE GRAMATİKESKİ ÖZELLİKLERİ KİTAPININ ABDURAHMAN ÖZKENDİ «KİŞSA-İ DÂSTÂN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-İ MİR TÊMÜR» ADLI KİTABININ FONETİK VE GRAMER ÖZELLİKLERİ)